

Oroszország/Szovjetunió környezettörténete

Paul Josephson – Nikolaj Dronin – Aleh Cherp – Ruben Mnatsakanian – Dmitrij Efremento – Vladislav Larin: An Environmental History of Russia.

(Studies in Environment and History 24.) Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 341 oldal.

A monografikus léptékű kötet a Cambridge University Press gondozásában, a *Tanulmányok a környezetről és a történelemtől* sorozat 24. köteteként jelent meg. A környezettörténet az egyetlen amerikai alapítású történelmi kutatási irány, így nem tekinthető véletlennek, hogy a cambridge-i egyetemi kiadó két amerikai környezet-történészt kért fel a sorozat szerkesztőjének, Donald Worstert és John R. McNeillt. A vállalkozás annak ellenére nemzetközi projekt, hogy a hattagú szerzői munkaközösség öt tagja orosz kutató, igaz, közülük már csak ketten dolgoznak Oroszországban. Paul Josephson az egyesült államokbeli Colby College történészprofesszora, akinek a részvétele biztosította az amerikai környezettörténelmi paradigma autentikus alkalmazását. Nikolaj Dronin a Moszkvai Állami Egyetem Földrajzi Karáról érkezett, Aleh Cherp biofizikus jelenleg a Közép-európai Egyetem (CEU) oktatója, de az alapidomáját még Moszkvában szerezte. A negyedik szerző, Ruben Mnatsakanian geográfus, a CEU Környezettudományi és Környezetpolitikai Tanszékének vezetője, aki a CEU alapító atyáinak nemzedékéhez tartozik. Dmitrij Efremento fizikus a könyv megírása idején még az Orosz Tudományos Akadémia kutatója volt, jelenleg azonban már a német úrkutatási központ alkalmazottja. Az utolsó szerző, Vladislav Larin fizikus, az Orosz Tudományos Akadémia kutatója. Sem a tartalomjegyzék, sem pedig a bevezető fejezet nem tájékoztat a könyv megírásának módszeréről, minden jel szerint a kötet kollektív munka eredménye, a szerzők sorrendje pedig az elvégzett munka mennyiségét tükrözi.

A könyv a sorszám nélküli, de szokatlanul terjedelmes bevezetőjét és zárófejezetét nem számítva öt fejezetből épül fel. Az első fejezet a késő cári korszaktól a bolsevikok berendezkedéséig tárgyalja az eseményeket (1861–1925), a második a sztálini korszakról, a harmadik a hruscsovi reformok időszakáról, a negyedik a Breznyev-éráról, végül az ötödik a gorbacsovi reformok éveiről szól.

A bevezető fejezetben Douglas Weiner nyomán a szerzők úgy értelmezik a környezettörténelmet, mint egy nagy interdiszciplináris kísérletet az ember-természet interakció értelmezésére, amely során az ember nem a természetén kívül vagy afelett áll. Ebben a kontextusban a természet is társadalmi konstrukció, amely azt a célt szolgálja, hogy a „valódi világot” elkülönítsük magunktól. Weiner környezettörténelmi paradigmáját felhasználva a szerzők megkísérik meghatározni, hogy Oroszország (illetve a Szovjetunió) modern kori történetében kik birtokolták az

ellenőrzést az erőforrások felett, kik és hogyan döntötték el a kockázatok és az előnyök elosztását, s ezek a szereplők miként határozták meg, mi „igaz” és elfogadott nézet ebben a viszonyrendszerben. Nem meglepő módon gyakran kerül az elemzések középpontjába az állam–társadalom kapcsolatrendszer, és meghatározó tényező a szovjet-orosz környezettörténeti elemzésekben a politikátörténeti szál. Ugyanakkor a szerzők igyekeztek elkerülni azt a hibát, hogy a Szovjetunió környezettörténetét annak bukása perspektívájából szemléljék.

A bevezető fejezet fontos gondolata, hogy Oroszország alapvetően száraz ország, az átlagos csapadék mennyisége 490 mm, amely jelentősen elmarad a gyakran referenciaként használt Egyesült Államok 782 mm-es átlaga mögött. Ilyen módon a legfontosabb természeti csapás a szárazság, amelyet a történeti korokban jobbra éhínség is követett. A késő középkor óta létezik az orosz társadalomban egy úgynevezett frontier mentalitás, vagyis az a célkitűzés, hogy elvigyék a civilizációt ebben a hatalmas országban az „elmaradott népekhez”. Az orosz birodalom történetében mindig is kiemelkedően fontos szerepet játszott az állam, amelynek ugyanakkor a lakosságszámhoz viszonyítva kevés hivatalnoka volt. Az orosz szakemberek és tudósok gyakran érezték úgy, hogy tudásuk az érdektelen társadalmi közeg miatt nem ültethető át a gyakorlatba. A 19. századi orosz tudós társadalomban elterjedt volt a bármiféle innovációval szemben érdektelen parasztsággal szembeni düh és elkeseredettség, amit a paraszti életforma, gazdálkodás és alkalmazkodási stratégiák félreismerése táplált. A paraszti gazdálkodás elsődleges célja a háztartás tagjainak ellátása volt, és nem a termés mennyiségének vagy a termelés hatékonyságának növelése. A hagyományos paraszti gazdálkodás elsődlegesen nem piacorientált gazdasági tevékenység volt. Amennyiben az orosz parasztoznak szükségük volt a termésmennyiség növelésére, akkor a jól bevált hagyományos megoldás a termőterület extenzív kiterjesztése volt az erdőterület vagy a sztyeppe rovására. Számukra nemigen volt érthető, miért kellene a „nadrágos emberek” által javasolt talajjavítással és műtrágyázással foglalkozni olyan vidékeken, ahol kiterjedt művelésbe nem vont területek voltak, és a háromnyomásos gazdálkodás is friss innovációnak számított.

Az első világháború, az orosz forradalom és az azt követő polgárháború rendkívüli emberi és környezeti költségekkel járt. Milliók haltak meg a harcokban, a nélkülözésben és a betegségekben. A harcok nagyfokú környezeti degradációt okoztak, a nyugati fronton például nagy számban pusztultak az állatfajok, ekkor pusztult ki véglegesen az európai bölény is. II. Miklós cár 1917. februári lemondása nyomán nagy intellektuális pezsgés kezdődött az országban, sok szakember úgy gondolta, hogy az új kormányknak van esélye tudományos, oktatási és kulturális fejlesztési projektek elindítására. A bolsevik hatalomátvétel után, Lenin idején a kormányzat még nyitottnak mutatkozott a tudomány képviselőivel való együttműködésre, és a tudományos kontrollra a természeti értékek és erőforrások felhasználását illetően. Az orosz forradalom idején meglepő módon számos kiváló tudományos munka született. 1921-ben írta meg Nikolaj Mihajlovics Knipovics a *Hidrologiai kutatás a Kaszpi-tengeren* című alapvető jelentőségű monográfiáját,

amelynek az elkészültét nagymértékben előmozdította, hogy Lenin és Knipovics ismerték egymást még az 1890-es évekből. Knipovics kérésére Lenin személyesen utasította a kormányzati szerveket a hidrológiai-halászati kutatások támogatására. A polgárháború éveiben a bolsevik kormányzat hatékony támogatásával Knipovics kiterjesztette kutatásait a Kaszpi-tenger mellett a Volgára, az Azovi- és a Fekete-tengerre is. Az új gazdaságpolitika (NEP) évei, amelyet a keményvonalas bolsevikok a kistulajdonos kapitalizmus visszatéréseként értelmeztek, hihetetlen szellemi felvirágzást hozott, nagy számban jöttek létre kutatóintézetek, a természetvédelmi területek száma és kiterjedése egyaránt növekedett.

Ennek a pezsgésnek Sztálin hatalomra jutása vetett véget. A keményvonalas bolsevikok ragaszkodtak ahhoz az utópikus elképzelésükhöz, hogy át tudják alakítani a társadalmat és a természetet egyaránt. A kulturális forradalom teoretikusai a tudományt leegyszerűsítették a technológiára, s kivették azt a társadalmi és politikai kontextusából. A gazdasági növekedés volt a siker végső bizonyítéka, amely nem valósulhat meg a proletár tudománynak a polgári tudomány feletti győzelme nélkül. A bolsevik kormányzat támadást intézett minden autonóm csoport ellen, az egyetemektől a kutatóintézeteken keresztül az egyesületekig. A sztálini erőltetett iparosítás és kollektivizálás programjának irányítói a háborús terminológiát használták mindenféle kontextusban, legyen szó a társadalom vagy a természet meghódításáról. A tervcélok teljesítése mindennél fontosabb volt, Sztálin uralma a környezeti állapotok radikális romlását eredményezte az 1920-as évek végétől kezdődően. A sztálini korszak gigantikus beruházásainak célja az önellátás biztosítása és a katonai erő kiépítése volt, amelyek létrehozása érdekében sem a társadalmat, sem pedig a természeti környezetet nem kímélték. Érdekes, bár első olvasásra elég abszurd gondolat, hogy a szerzők a gulágok kényszermunkásainak tevékenységét a munkaerő-kölcsönzés kontextusában (is) értelmezik, mint a krónikus munkaerőhiány egyfajta megoldását. Az Urál hegység szibériai oldalára tervezett magnyitogorszki acélkombinát építése pontosan megmutatja a sztálini korszak nagyberuházásainak a „normális” menetét. Magnyitogorszkot, a „mágneses várost” az alatta elhelyezkedő és geológiai anomáliát okozó vasérc előfordulása tette különösen vonzóvá az első ötéves terv készítői számára. Amikor a tervezés 1929-ben elkezdődött, a korabeli világ legfejlettebb fémipari kombinátjait akarták lemásolni, az Indiana állambeli Garyt és a pennsylvániai Pittsburghöt. Sok száz külföldi szakembert szerzödtettek a megfelelő kivitelezés érdekében, akik közül a legnevesebb a baloldali német építész, Ernst May volt, aki Frankfurtban épített munkásházaival szerzett nemzetközi hírnevet. May lineáris várost tervezett Magnyitogorszkba az egyik végén a vasművel, a másikon pedig a munkások blokkházaival, s a kettő között zöldövezettel, amely reményei szerint elnyeli a szennyezést és a zajt. Mire azonban Ernst May megérkezett a városba, a vasmű épületeinek egy része és a lakótelepek néhány épülete már elkészült. May igyekezett a kialakult helyzethez igazítani az eredeti koncepciót, és egy mozaikos szerkezet tervével állt elő. 1932-re azonban mindenképpen üzembe kellett helyezni a vasművet, ezért a lakóházak építőanyagát is beépítették a vasműbe, aminek következtében több mint száz-

ezer munkás maradt fedél nélkül. Végül May 1933-ban otthagya az építkezést, és a szovjet kormányzatot tette felelőssé a város építészeti balfogásaiért. A legsúlyosabb tervezési hiba az volt, hogy a lakóházakat úgy építették meg, hogy a szél többnyire a vasmű irányából fúj, a vasműbe pedig semmilyen szűrőberendezést nem építettek be. Ilyen módon Magnyitogorszknak „sikerült” bekerülnie a világ harminc legszennyezettebb városa közé (Dirty Thirty), és még szovjet viszonylatban is rendkívül magas volt a bronchitiszes, asztmás és tüdőrákos megbetegedések számaránya a városban. Mindezek ellenére az 1930-as években Magnyitogorszk volt az ipari beruházások mintavárosa a Szovjetunióban.

A hruscsovi korszak egyik legfontosabb politikai törekvése a desztalinizáció volt, de ami a környezeti kérdéseket illeti, nem volt jelentős különbség Sztálin és Hruscsov nézetei között. Mindkét szovjet vezető eltékozolt földeknek tartotta a természetvédelmi területeket, az ott dolgozó szakembereket pedig semmittevőknek. Nyikita Hruscsov politikai karrierjében fontos szerepet játszott az 1946-os nagy éhínség, az ország történetének utolsó nagy ellátási krízise, ami felértékelte a mezőgazdasági ügyekre szakosodott Hruscsov pozícióját a Központi Bizottságban. Amikor a Sztálin halála utáni átmenet végén, 1956-ra Hruscsov győzött, elindított egy átfogó reformprogramot, amelynek hangsúlyos része volt az élelmszer-önellátás biztosítása. A megoldást a szovjet pártfőtitkár a termőterület extenzív kiterjesztésében, a szűzföldek feltörésében vélte megtalálni. A szűzföld program keretében 40 millió hektárnyi legelőterületet szántottak fel és vetettek be többnyire kukoricával Kazahsztánban és Nyugat-Szibériában, ami a Szovjetunió művelésbe vont területének 23%-a volt. A párhivatalnokok nagy reményeket fűztek a szűzföld-kampányhoz, úgy gondolták, hogy 30 millió tonna gabonatóbblettel meg lehetne oldani az élelmezési problémákat, a felesleget pedig exportálni lehet majd a kelet-európai szocialista országokba; és nem utolsósorban, mennyiségileg felül lehetne múlni az amerikai mezőgazdaság terméseredményeit. A szűzföld-program irányító központjai a Hruscsov által agrogrodoknak nevezett mezőgazdasági városok voltak. A szűzföldek övezete egy multietnikus és többvallású terület volt, ahol oroszok, csecsenek, ingusok, németek, koreaiak és kazahok is éltek. Ráadásul több százezer „önkéntes” telepest is rekrutáltak a mezőgazdasági munkaerő növelése érdekében a Szovjetunió legkülönbözőbb területeiről, akiket el kellett látni lakással, megfelelő technológiával, mezőgazdasági gépekkel, alkalmas vetőmagokkal, növényvédő szerekkel és műtrágyával. A hiánygazdaság körülményei között a problémák tömege a rendszerbe volt kódolva. A szűzföldek területén nagyon kemények voltak az éghajlati feltételek, a tél novemberben kezdődött, és márciusban ért véget. A téli hideg gyakran elérte a -40 fokot, s a nyári időjárás sem volt sokkal kellemesebb, nagy volt a hőség, és a gyakori viharok idején a szélsébség elérte a 100 km/órát is. A kiszáradt földön hatalmas porfelhők és porviharok támadtak. A csapadék, ami a mezőgazdálkodás meghatározó tényezője, 200 – 300 mm között változott a művelésbe vont területeken. Nemzetközi standardok szerint 400 mm csapadék alatt öntözés nélkül nem lehetséges a mezőgazdálkodás. Hruscsov azonban mindenáron növelni akarta a gabonatermelést, a szállóigeként emlegetett kije-

lentése szerint „a meg nem művelt terület elveszett föld, az erózió pedig fikció!”. A szűzföld-programmal szembeni politikai ellenállást sikerült Hruscsovnek leküzdnie, de a természeti környezet keményebb akadálnak bizonyult. Az 1963-as szárazság következtében Kazahsztánban olyan katasztrofális volt a termés, hogy az még a vetőmagot sem adta vissza, Nyugat-Szibériában pedig a nyári porviharok hatalmas területeken elfújták a talaj termőrétegét. A szárazság súlyosan érintette a Szovjetunió kedvezőbb adottságokkal rendelkező gabonatermő területeit is, így a szovjet vezetés a gabonahiány pótlására kénytelen volt 10 millió tonna gabonát vásárolni a kapitalista országokból. Egy korabeli népszerű politikai vicc szerint a Hruscsov-féle varázslat úgy működik, hogy a szűzföldeken veti el a gabonát, és Oklahomában aratja le. A szűzföld-program összeomlásának meghatározó szerepe volt Hruscsov politikai bukásában.

A hruscsovi korszak olvadása nyomán a szovjet újságíró társadalomban összegyűlt az a kritikus tömeg, hogy a szovjet médiában megjelenjenek a rendszert óvatosan bíráló nézetek, erre pedig a környezeti konfliktusok kérdése különösen alkalmas volt. A környezetvédelem szakmai jellege a cenzúrával szemben is védelmet jelentett, hiszen a „kommunista attitűd” részének tekintették a természeti értékek megőrzésére való törekvést. A szovjet sajtóban az 1960-as évektől jelentek meg környezetvédelmi témájú riportok és tudósítások, leginkább a regionális, illetve a szaklapok voltak alkalmasak arra, hogy teret adjanak a környezetvédelmi diskurzusnak. Ezek a témák azonban a regionális tudósítók hálózata révén esetenként bekerültek a nagy országos lapokba, a *Pravdába* és az *Izvesztyijába* is. Ilyen módon a média a környezetvédelem fontos taktikai fegyverévé vált, ahol az aktivisták, a tudósok és az újságírók a közfigyelmet a környezetvédelmi témák felé tudták fordítani oly módon, hogy az nem maradt meg a zárt körű tudományos vita keretei között. Igen fontos volt a szovjet írók szerepe a környezetvédelem közbeszédének alakításában. Leonyid Leonov a hruscsovi olvadás idején írta az *Orosz erdő* című regényét. Valentyin Raszputyin már a Brezsnyev-érában jelentette meg az *Isten veled, Matyora* című regényét, amelyben a szerző egy folyó szigetén épült város lakóinak sikertelen erőfeszítéseiről ír, akiknek a települése egy vízi erőmű építése során pusztul el.

A monográfia legkomolyabb tárgyi tévedését a brezsnyevi korszakról szóló fejezetben találtam, ennek a hibának ráadásul magyar vonatkozása is van. A 215. oldal második bekezdésének végén a következő mondat szerepel: „Környezeti szempontból visszalépést jelentett a cseh gyártmányú (!) Ikarus buszok megjelenése, amelyek gyakran lerobbantak a túlterhelés, a rossz utak és a rossz minőségű dízel üzemanyag miatt.” Ez a mondat több szempontból is hibás, először is az Ikarus magyar tervezésű és gyártású busz volt, másfelől pedig, ha már más nemzeti identitással ruházzák fel a magyar járműipar büszkeségét, akkor történetien egyszerűen csehnek nevezni, hiszen ekkor még nem létezett az önálló Csehország, sokkal inkább Csehszlovákia szövetségi állama. Ez a tárgyi tévedés különösen azért nehezen érthető, mert a kötet két szerzője is hosszú idő óta a CEU munkatársa.

Gorbacsov szovjet léptékben rövid regnálása (1985–1991) kezdetén, 1986. április 26-án történt a mindmáig legnagyobb ember okozta nukleáris katasztrófa,

a csernobili erőmű négyes blokkjának robbanása. A balesetet emberi hibák és mulasztások sorozata előzte meg, de a katasztrófa gyökerei sokkal mélyebbre nyúltak, feltárták azt, hogy a szovjet nukleáris technológia által értelmezett biztonság fogalma nem felel meg a nyugati normáknak. Csernobil a szimbólumává vált az elszigetelten fejlesztett technológia kudarcának, ráadásul a szovjet hatóságok alkalmatlannak bizonyultak a krízis hatékony kezelésére is. Az erőműtől 2 km-re lévő és jobbára az erőmű dolgozói számára épített 45 000 lakosú Pripjaty városának evakuálását csak 36 órával a robbanás után rendelték el. Ezt követően több mint 60 000 marhát szállítottak el az erőmű közeléből, majd a gazdasági racionalitást követve az állatokat levágtak, feldolgozták, és húsaruként árusították a Szovjetunióban. Végül a mentés utolsó szakaszában egy 30 km-es sugarú lezárt sugárzási zónát hoztak létre, amelyet szögesdróttal zártak körül, fegyverekkel őriztek, és minden állatot lelőttek, amely a zónából kifelé igyekezett. Ilyen módon létrejött egy olyan terület, amely teljességgel mentes volt az emberi jelenléttől, és a katasztrófa utáni években rengeteg állat menedékhelyévé vált. A zóna az eltelt három évtized folyamán vibráló ökoszisztémává fejlődött, ittfelejtett lovakkal és szarvasmarhákkal, vaddisznó-, hiúz- és farkaspopulációkkal, nagyszámú madárral, amelyek közül számosan a négyes reaktor repedező szarkofágjában fészkelnek.

A csernobili katasztrófa legfontosabb intézményi következménye és eredménye az országos hatáskörű környezetvédelmi ügynökség megalapítása volt 1988 májusában, amellyel a környezetvédelem ügyét a politika első vonalába emelték. A szovjet vezetés új generációjának tagjai úgy vélték, hogy a környezetvédelem egy népszerű, modern és semleges ügy, amelynek a felkarolása segítheti a Szovjetunió modernizációját és konszolidációját. A glasznoszty szellemében utat kellett engedni a polgári aktivizmusnak, és az 1980-as évek végére több ezer környezetvédelmi civil szervezet jött létre harminc- és ötvenezer között mozgó tagsággal. A köztársaságok többségében azonban a környezeti aggodalmaknak nacionalista felhangjai is voltak. Úgy vélekedtek, hogy Moszkva a környezetrombolással is gyengíteni kívánta a Szovjetuniót alkotó nemzeteket. A balti és az ukrán függetlenségi mozgalmakban különösen fontos szerepet játszott a környezeti aktivizmus. Több, az országos politikában is maradányt alkotó politikus kezdte tevékenységét környezetvédelmi aktivistaként. Az észt közgazdász, Edgar Savisaar egy környezeti témájú televíziós vitában tűnt fel, később pedig magas környezetvédelmi és gazdasági kormányzati pozíciókat töltött be. Vasil Jakavenka újságíró országos ismertségét a Csernobilról szóló és a moszkvai adminisztrációt bíráló cikkeivel alapozta meg, majd alapító tagja volt és meghatározó politikusa lett a belorusz népfrontnak. Csernobil nyomán megerősödött a szovjet társadalomban a nukleáris energia felhasználásának elutasíttósága. Litvániában a csernobili típusú Ignalina atomerőmű váltott ki széles körű aggodalmakat. A litván környezetvédelmi civil szervezetek kezdeményezésére 1988. szeptember 17-én több mint húszezer vették körül élőlánccal az erőművet, követelve annak bezárását.

Az 1990-es évek közepén azonban más prioritások jelentek meg az önállóvá váló államok életében, így a gazdasági növekedés, a létbiztonság, a függetlenség

megőrzése, amelyek a környezeti szempontokat háttérbe szorították. A litván és az ukrán nemzeti függetlenség elnyerését követően enyhültek az atomenergia-ellenes fenntartások, Ukrajna és Litvánia egyaránt elkezdett ragaszkodni a veszélyes nukleáris erőművei működésének fenntartásához. Litvániában az Ignalina atomenergia-állomás termelte az ország elektromos energiájának 80%-át, és jelentős bevételt hozott az Oroszországnak eladott elektromos energia is. Csak akkor zárták be az atomerőművet, amikor az Európai Unió ezt a csatlakozás feltételül szabta. Az állami adminisztráció majd mindegyik szovjet utódállamban a környezeti szempontokat a gazdasági növekedés akadályának tekintette. A leglátványosabban ezek a törekvések Orosz Föderációban mutatkoztak meg, ahol Putyin elnök 2000 májusában feloszlatta a környezetvédelmi minisztériumot, amelynek épületeit, vagyónát és feladatköreit szétszortták más kormányzati intézmények között.

Az 1970-es években induló környezettörténeti kutatás a történettudomány egyetlen amerikai alapítású irányzata. Bizonyosan nem véletlen, hogy az Oroszország környezettörténetéről szóló monográfia első szerzője amerikai kutató. Európában az 1980-as években jelentek meg az első, környezettörténeti paradigmát használó történeti elemzések. Az 1990-es években indultak az első makroregionális környezettörténeti kutatási programok, amelyek nyomán a 2000-es évek elején jelentek meg az első regionális környezettörténeti monográfiák, amelyek sorába illeszkedik az Oroszország környezettörténete is. A könyv címe ugyanakkor bizonyos mértékig pontatlan és félrevezető, hiszen nem Oroszország teljes történetét az ökológikus történetírás nézőpontjából újraértelmező történeti munka született, hanem a szöveg terjedelmét tekintve 90%-ban a Szovjetunió környezettörténetéről szóló monográfiát olvashatunk. Talán pontosabb és szerencsésebb lett volna a Szovjetunió környezettörténete címet választani, hiszen a bolsevik forradalom előtti és a Szovjetunió bukása utáni korszakról szóló fejezetek terjedelme és elemzési mélysége is igen szerény.

A könyv megírása ugyanakkor rendkívül bátor vállalkozás volt, hiszen úgy kellett megírni az Oroszország/Szovjetunió környezettörténetét, hogy rendkívül kevés, a környezettörténeti paradigma és módszertan szerint készült kutatási eredmény állt a szerzők rendelkezésére. Ilyen módon nem volt más választása a szerzői kollektíva tagjainak, mint a rendkívül heterogén diszciplináris háttérű kutatási eredményeket átdolgozni a környezettörténeti paradigma normáinak megfelelően. Ennek az úttörő vállalkozásnak talán a legnagyobb érdeme az, hogy általa nehezen hozzáférhető kutatási anyagok és tudományos eredmények kerültek be a nemzetközi tudományos diskurzusba. Amennyiben bárki a világon kíváncsi arra, hogy a 20. század során hogyan éltek együtt az emberek a természetes és épített környezetükkel a Szovjetunió politikai határain belül, akkor ez a könyv a vizsgálódás megbízható kiindulópontja lehet. De ha el akarnak mélyülni Oroszország környezettörténetének tanulmányozásában, akkor tanuljanak meg oroszul is.

Rácz Lajos